

BARTOSZ SKOP
*Muzeum Zamkowe
w Malborku*

VITALIS STANGE Z BRANIEWA – PRZYCZYNEK DO DZIAŁALNOŚCI ORGANMISTRZA

Wstęp

Niemieckie budownictwo organowe w XIX i XX wieku było zdominowane przez „wielkie nazwiska” – znane warsztaty organmistrzowskie, często określane jako fabryki, których obszar oddziaływania obejmował całe prowincje, państwa leżące w Europie, a także poza Starym Kontynentem. W przypadku Prus Wschodnich na przełomie XIX i XX wieku przodowały firmy Wilhelma Sauera z Frankfurtu nad Odrą, Eduarda Witteka z Elbląga i Bruno Goebła z Królewca. Funkcjonowały tam również warsztaty o mniejszym, regionalnym zasięgu, prowadzone przez Otto Wilhelma z Ornety (do 1894 roku kontynuatora renomowanego niegdyś zakładu rodziny Rohn) czy Carla Novaka z Królewca. Podobną do nich skalą działalności wykazywał się organmistrz Vitalis Stange z Braniewa. Pozycja tych budowniczych była ugruntowana różnymi czynnikami: renomą, stosowaną technologią, uznaniem wśród władz państwowych i kościelnych (decydował tu też głos rewizorów organowych). Regionalne warsztaty oferowały budowę organów często po niższych cenach od swoich sławniejszych konkurentów, co w przypadku niektórych realizacji skutkowało gorszą jakością użytych materiałów czy błędami w sztuce rzemieślniczej. Firmy te stanowiły jednak fundament wschodniopruskiego krajobrazu organowego.

Na obecnym poziomie wiedzy działalność Vitalisa Stangego można ograniczyć do dawnego obszaru diecezji warmińskiej, a więc do obszaru prowincji wschodniopruskiej, a także do zachodniej części prowincji Pru-

sy Zachodnie (Powiśle, Żuławy). Stange budował organy do nowo wznoszonych świątyń katolickich (wówczas na Warmii panowała wzmożona aktywność budowlana), przebudowywał stare, często awaryjne instrumenty oraz wykonywał liczne bieżące naprawy. Jak dotąd na osobę i dzieła tego organmistrza pobieżnie zwrócili uwagę Hermann Fischer¹, Werner Renkewitz, Jan Janca², Marek Jodkowski³ i Wiktor Łyjak⁴. Oprócz nowych instrumentów Stangego na uwagę zasługują jego prace naprawcze w starej farze olsztyńskiej, które opiniowane były przez ówczesnego organistę tego miejsca, wybitnego kompozytora Feliksa Nowowiejskiego. Niniejszy artykuł, mimo swoich rozmiarów, ma charakter przyczynkarski; stanowi próbę zebrania informacji znalezionych podczas licznych kwerend w ostatnich latach.

1. Życiorys organmistrza

Nie udało się ustalić daty urodzenia i śmierci Vitalisa Stangego. Trudno też stwierdzić, czy pochodził on z Warmii, czy raczej spoza jej terenu – także ze względu na rzadko spotykane w Prusach imię Vitalis⁵. Stange pojawił się w Braniewie jako organmistrz w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. W 1896 roku przedstawił kosztorys, a następnie otrzymał zlecenie na budowę nowych organów do filialnego kościoła pw. św. Krzyża na przedmieściu Braniewa oraz został poproszony do sporządzenia ekspertyzy małego instrumentu w tamtejszym kościele parafialnym pw. św. Katarzyny. Musiał więc wówczas być już w pełni wykształconym, pełnoprawnym mistrzem budowy organów, a także posiadać dobrze wyposażony warsztat rzemieślniczy. Nie wiadomo dokładnie, kiedy

¹ H. Fischer, *100 Jahre Bund Deutscher Orgelbaumeister 1891–1991*, Orgelbau-Fachverlag Rensch, Lauffen 1991, s. 313.

² W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, t. II,2, Siebenquart-Verlag, Köln 2015, s. 663–668.

³ M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Studio poligrafii komputerowej „SQL” s.c., Olsztyn 2011, s. 129–134.

⁴ W opracowanych kartach ewidencyjnych organów.

⁵ Nawiasem mówiąc, Hermann Fischer, nie znając źródeł, odczytał skrót imienia „V.” jako Vinzenz. Zob. H. Fischer, op. cit., s. 313. Rzeczywiście, Stange podawał najczęściej tylko pierwszą literę swojego imienia; jedynie w pojedynczych przypadkach notował je w pełnej formie.

i gdzie Vitalis Stange odbył praktyki organmistrzowskie. Pewne elementy jego realizacji wykazują ludzące podobieństwo względem instrumentów odległej firmy Rieger z Jägerndorfu oraz dzieł rodziny Żebrowskich, dysponujących warsztatami we Lwowie i Krakowie. Pozostaje jedynie hipotezą, czy Stange rzeczywiście praktykował u któregoś z wymienionych organmistrzów z obszaru Austro-Węgier – kształt i detale stołu gry nie mogą stanowić w tej kwestii jednoznacznego dowodu.

Na katolickiej Warmii Vitalis Stange był – jak podaje Janca – „czynny w braniewskim wikariacie generalnym”⁶. Pomijając fakt, że taka instytucja w Braniewie nie istniała (władze diecezjalne rezydowały we Fromborku), przypuszczalnie Stange miał dobre kontakty z duchownymi wysoko postawionymi w biskupstwie warmińskim, którzy ułatwiali mu funkcjonowanie w regionie. Potwierdzać mogą to zrealizowane prace w tak ważnych miejscach, jak kościoły farne w Braniewie i Olsztynie, czy katedra we Fromborku. Równie ważne w kwestii kształtowania reputacji Stangego były z reguły pochlebne opinie organistów braniewskich: Otomara Sokolowskiego z kościoła pw. św. Katarzyny oraz Paula Buhla – nauczyciela seminarium nauczycielskiego i zarazem diecezjalnego rewizora organowego, a także – patrząc z perspektywy odległego czasu – uwagi Feliksa Nowowiejskiego i ostatecznie pozytywny odbiór wykonanego remontu organów we wspomnianej farze olsztyńskiej w 1898 roku.

Od 1896 roku Vitalis Stange budował nowe organy (przeważnie do nowych kościołów katolickich) lub dokonywał znacznych przebudów instrumentów starszych. Największą aktywnością wykazał się w latach 1910–1911, w których skonstruował co najmniej trzy podobne do siebie nowe instrumenty. Jego działalność organmistrzowska, choć niewielka i o regionalnym zasięgu, prezentowała dość wysoki poziom rzemieślniczy. Aby osiągnąć taki stan rzeczy, Stange stworzył dobrze wyposażony warsztat, gdzie zatrudniał wykwalifikowanych pracowników⁷. Dokładne ustalenie jego lokalizacji wymaga dalszych badań. Nie udało się dotrzeć do żadnej książki adresowej Braniewa z pierwszego dwudziestolecia XX wieku –

⁶ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 663.

⁷ Organmistrz stawiał na ustabilizowanych życiowo pracowników, czego dowodzi ogłoszenie z września 1905 r., w którym poszukiwano zdolnego i żonatego stolarza. Zob. „Ermländische Zeitung” (1905) nr 214, s. 3.

najbardziej aktywnego okresu działalności organmistrza. Wiadomo, że w 1930 roku Stange posiadał dużą kamienicę przy Werftstraße 30⁸ (ulica już nie istnieje; obecnie to okolica ul. Plac Strażacki), trudno jednak stwierdzić, czy był jej właścicielem we wcześniejszych latach, a jeśli tak, to czy była ona w stanie pomieścić, oprócz najemców, niewielki, ale specjalistyczny warsztat. Warto wspomnieć, że owa niewielka manufaktura miała podłączony telefon z przydzielonym numerem 97.

Podobnie jak niektórzy inni organmistrzowie, Stange wiązał działalność rzemieślniczą z handlową. Na początku XX wieku miał on posiadać sklep muzyczny przy Rynku Przedmiejskim (Vorstädtische Markt)⁹ z bogatą ofertą dobrej jakości pianin w szerokim przedziale cenowym (w 1904 roku ich ceny zaczynały się od 400 marek). Ponadto w 1902 roku prowadził sprzedaż ratalną, dopuszczał możliwość pozostawiania w rozliczeniu starych, używanych instrumentów¹⁰, a także oferował strojenie i naprawy po niskich cenach¹¹. *Notabene*, w 1905 roku w regionalnej prasie reklamował sprzedawaną przez siebie pianole: umieszczona w anonsach grafika prezentowała mechanizm dostawiany do fortepianu¹². Stange zajmował się również nieruchomościami: w październiku 1905 roku oferował wynajem mieszkania po pani Schwarz w bliżej nieznanym lokalizacji w Braniewie¹³.

Aktywność Vitalisa Stangego na polu budownictwa organowego zanikła po 1919 roku. Pomimo tego jeszcze w 1930 roku został on odnotowany jako organmistrz mieszkający we wspomnianym domu przy Werftstraße 30 w Braniewie¹⁴. Wówczas prawdopodobnie utrzymywał się z wynajmu mieszkań i być może z niewielkich napraw organów. Wzmiankowany przez Gursztyna sklep muzyczny przy Rynku Przedmiejskim,

⁸ *Adreßbuch des Kreises Braunsberg. Ausgabe 1930*, Heynes Buchdruckerei, [Braunsberg] 1930, s. 126.

⁹ P. Gursztyn, [*Ludzie Braniewa*], mps, bns.

¹⁰ „Ermländische Zeitung” (1902) nr 245, s. 4.

¹¹ *Ibidem*, (1904) nr 75, s. 3.

¹² *Ibidem*, (1905) nr 250 cz. 2, s. 2; *ibidem*, (1905) nr 255 cz. 2, s. 3; *ibidem*, (1905), nr 294 cz. 2, s. 3.

¹³ *Ibidem*, (1905) nr 234, s. 3; *ibidem*, (1905) nr 234 cz. 2, s. 2.

¹⁴ *Adreßbuch des Kreises...*, op. cit., s. 126. W kamienicy Stange wynajmował mieszkania sześciu osobom.

w 1930 roku należał już do Franza Nickela¹⁵. W tym samym czasie miasto zamieszkiwał inny budowniczy organów – Franz Hahn, członek Związku Niemieckich Organmistrzów¹⁶; niewykluczone, że był on wcześniej związany z firmą Stangego.

2. Cechy konstrukcyjne organów Vitalisa Stangego¹⁷

Piszczalki metalowe

Na pierwszych wydrukowanych stronach kosztorysu z 1903 roku Stange poświęcił dużo miejsca na specyfikację konstruowanych przez siebie piszczałek metalowych. Dzielił je na trzy kategorie według zawartości cyny w stopie: pierwsza — piszczałki prospektowe czternastolutowe (87,5%); druga – 75% – piszczałki znajdujące się wewnątrz szafy organowej, delikatnie polerowane miały dawać biały polysk; trzecia – około 50% (tzw. *Naturguss*) – piszczałki znajdujące się wewnątrz szafy organowej, delikatnie polerowane, miały dawać zadowalający efekt wizualny, jak również być nadzwyczajnie wytrzymałe. Do formowania labiów Stange wykorzystywał specjalną maszynę, co w efekcie zapewniało większą wytrzymałość; do obszerniejszych piszczałek labia wlotowywano. Piszczalki posiadały baczki, które były istotnym elementem romantycznej intonacji; w głosach smyczkowych organmistrz montował na nich drewniane rolki. W kwestii gierowania piszczałek Stange zwrócił uwagę, że wąsko menzurowane głosy (Gamba, Salicional, Aeoline, Cello) odzywają się bez problemu; trudności w wybrzmieniu mogłyby wystąpić w rejestrach z szerszą

¹⁵ P. Gursztyn, op. cit., bns.

¹⁶ H. Fischer, op. cit., s. 91, 198. Franz Hahn w 1928 r. w Nowym Kawkowie naprawiał organy Rohna oraz uzupełniał piszczałki prospektowe po zarekwirowaniu ich w 1917 r.; w 1930 r. mieszkał przy Königsbergerstraße 40 (obecnie budynek nie istnieje). Zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), sygn. 367/670, *H-W Opis zabytków w miejscowościach Hirschberg, Jonkendorf, Kirchdorf, Klaukendorf, Köslinen, Neu Bartelsdorf, Neumühle, Nussthal, Süssenthal, Tollack*, s. 132; *Adreßbuch des Kreises...*, op. cit., s. 40.

¹⁷ Opis cech konstrukcyjnych oparto na informacjach, które umieszczono w części reklamowej kosztorysu na budowę małych organów w kościele pw. Serca Jezusowego w Olsztynie z 1903 r. oraz na własnych obserwacjach. Zob. Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), sygn. Olsztyn 518/2, *Betr. die Reparatur der großen Orgel durch Stange Braunsberg u.a. 1898–1910–1922*, bns.

menzurą. Piszczalki kryte miały ofilcowane metalowe dekle lub korkowe zatyczki. W kosztorysie omówiona została także kwestia wagi piszczalek (wagę cyny podano w przybliżeniu). Organmistrz zastrzegł sobie, że po ukończeniu budowy organów nie będzie oczekiwał nadpłaty lub zwrotu za dodatkowy bądź nadliczbowy materiał. Według Stangego natężenie brzmienia dźwięku zależało od ciężaru piszczalki.

Piszczalki drewniane

Vitalis Stange posiadał własny skład najwyższej jakości drewna. Z jego twardych odmian organmistrz wykonywał kerny, forszlagi, labia, dekle i nogi. Forszlagi mocował śrubami, zaś dekle oklejał skórą. W kosztorysach Stange zapewniał, że piszczalki drewniane są klejone bardzo precyzyjnie – ich rozwarstwienie było wykluczone. Na korpusach umieszczano duże czarne oznaczenia tonów oraz sporadycznie nazwy rejestru¹⁸ (podobny system stosowano w warsztacie rodziny Rohnów z Ornety).

Wiatrownice

W znanych organach Stangego występują tylko wiatrownice typu stożkowego. Na podstawie informacji zawartych w kosztorysie z 1903 roku można stwierdzić, że organmistrz wykonywał ten element z dobrej jakości wysuszonego drewna dębowego oraz sosnowego. Kloce kleił i mocował śrubami, aby zapobiec rozwarstwieniu, które możliwe było w miejscach, gdzie panowała wysoka wilgotność. Wiatrownice dzieliły się na stronę C i Cis, analogicznie jak w realizacjach innych organmistrzów.

Traktura

W początkowym okresie działalności Stange stosował tradycyjną trakturę mechaniczną. Ciekawostkę w jego obecnie znanym pierwszym opusie (w organach w kościele pw. św. Krzyża w Braniewie) stanowi pneumatyczne wspomaganie traktury rejestrowej, działające podobnie jak dźwignia Barkera. Według Fischera od około 1900 roku Stange zaczął wprowadzać trakturę pneumatyczno-rurkową¹⁹. Pierwszym dziełem organmistrza w pełni wyposażonym w taki system traktury były przebudowane organy fary fromborskiej.

¹⁸ Zob. zachowane egzemplarze w opusie w Ryjewie.

¹⁹ H. Fischer, op. cit., s. 313.

Miechy

Stange stosował miechy magazynowe wielofaldowe (skórowanie trójwarstwowe), pod którymi umieszczał podawacze.

Stoly gry

Pierwsze znane instrumenty autorstwa Stangego (w Braniewie i Gutkowie) miały kontuary z oprzyrządowaniem mechanicznym. Ich analiza i opis nie są jednak możliwe, ponieważ wymienione organy nie zachowały się. Kolejne dzieła Stangego posiadały pneumatyczne traktury i stoly gry, prawdopodobnie wykonane na zamówienie w innym, większym warsztacie. Kształt kontuarów pneumatycznych znacząco odbiegał od tych budowanych na początku XX wieku przez aktywne firmy organmistrzowskie w Prusach Wschodnich i Zachodnich (Wittek, Goebel, Sauer, Voelkner). Konsole Stangego wyróżniały się eleganckim profilowaniem ścian bocznych. Włączniki rejestrowe znajdowały się w linii poziomej na listwie nad drugim manuałem i miały formę przycisków z nazwami głosów. Za każdym przyciskiem, pod ścianką, zainstalowana była półkolista metalowa blaszka, która umożliwiała, wyłączenie (odbicie) rejestru (fot. 1, 2). Podobne rozwiązania na przelomie XIX i XX wieku stosowała słynna firma Rieger z Jägerndorfu oraz warsztat rodziny Żebrowskich (fot. 3). Przynależność głosów do danej sekcji brzmieniowej organów wskazywał odpowiedni kolor czcionki napisu. Oprócz włączników rejestrowych, Stange umieszczał w tym samym rzędzie przyciski do połączeń manualów i dzwonka kalikanckiego, a powyżej swoją tabliczkę znamionową. Znane są przynajmniej dwa typy tabliczek, którymi się posługiwał. Pierwszy z nich (w organach w Bartągu i Chwałęcinie) zawierał następującą informację: „V. Stange / Orgelbauanstalt / Braunsberg Ostpr.”, natomiast drugi: „V. Stange / Orgelbau-Anstalt / Braunsberg Ostpr. Fernspr. 97” (fot. 4, 5). Nawiasem mówiąc podanie numeru telefonu na tabliczce znamionowej miało w tamtym czasie (w okresie wprowadzania tej formy kontaktu) charakter marketingowy – reklamowy i wizerunkowy. Pod manuałem pierwszym znajdowały się włączniki kombinacji stałych. Boczne przestrzenie między ramami a manualami były zrównane z tymi drugimi, tworząc dwa poziomy półki.

Prospekty organowe

Najstarsze przypisane Vitalisowi Stangemu organy w kościele pw. św. Krzyża w Braniewie otrzymały neobarokowy prospekt według projektu inspektora budowlanego Beilsteina. Nieznana pozostaje kompozycja prospektu organów w farze fromborskiej – największej realizacji Stangego. Uwagę zwracają ponadto jego cztery instrumenty: w Szczytnie, Koblutach, Sętału i Ryjewie, mające niemal identyczne fronty – każdy złożony jest z trzech wież, z których centralna to wysunięte, duże pole piszczałkowe zwieńczone wimpergą, zaś dwie boczne (bliźniacze) są na planach identycznych ostrokątów i też posiadają ozdobne szczyty w kształcie trójkąta, lecz proporcjonalnie mniejsze niż wieża środkowa; między głównymi obszarami prospektu znajdują się małe pola piszczałkowe, a całość dopełniają medaliony z motywem cztero i trójliścia oraz sterczyny. Pomijając kościół w Szczytnie i prawdopodobnie w Sętału, świątynie w Koblutach i Ryjewie zaprojektował architekt Fritz Heitmann z Królewca.

Stange w swojej praktyce organmistrzowskiej nie tylko budował nowe szafy organowe, wykorzystywał również stare, które w miarę potrzeb powiększał w głąb empory. Takie rozwiązanie zastosował w Chwałęcinie, Bartągu oraz Gutkowie.

Dyspozycje

Wpisywały się one w ogólny nurt późnoromantycznego budownictwa organowego kręgu niemieckiego. Mała liczba realizowanych opusów oraz ich niewielkie rozmiary uniemożliwiły Stangemu wytworzenie charakterystycznego czy indywidualnego stylu brzmienia, dzięki któremu organmistrz ten mógłby zasłynąć na tle konkurencji w Prusach. Kilka elementów w tym zakresie zasługuje jednak na uwagę. W myśl zasady *Ab-schwächungsprinzip* głosy w pierwszym manuale należały do najbardziej donośnych w instrumencie. Stange, oprócz rejestru Principal 8', stosował także fletową podbudowę 16' oraz paletę głosów 8': fletowych (otwartych i krytych), jak również smyczkowych; sekcję tę wieńczył niskimi miksaturami. Drugi, cichszy manual, zgodnie ze wspomnianą zasadą, był obsadzony nieco skromniej. Dyspozycje autorstwa Stangego wyróżniało umieszczanie fletowego rejestru Portunalflöte 8' najczęściej w manuale drugim, a czasami też w manuale pierwszym; głos ten składał się przeważnie z różnych rodzajów piszczałek – drewnianych krytych i otwartych,

metalowych otwartych. W pedale, w małych kilkunastogłosowych opusach, Stange zestawiał Subbass 16' z dwoma smyczkowymi rejestrami 8' różniącymi się konstrukcją i intonacją. Głosy jęczyczkowe (Trompet 8', Posaune 16', Klarinette 8') mogły się znajdować lub planowane były w większych instrumentach (we Fromborku, Bartągu, czy Sętału).

3. Wykaz prac

W korespondencji między organmistrzem a rejencją gdańską z 1913 roku Vitalis Stange stwierdził, że w czasie swojej dwudziestoletniej działalności wykonał sto sześćdziesiąt prac organmistrzowskich, wliczając w to nowe instrumenty, przebudowy i reperacje²⁰. Dotychczas udało się zlokalizować trzydzieści dwa ośrodki, w których udokumentowana jest jego aktywność (tab. 1). Co do jednej miejscowości wymagane są dalsze badania²¹. Przypisanie Stangemu przez Jana Jancę wybudowania organów w kościele w Lichnowach Wielkich nie znajduje potwierdzenia źródłowego²². W kilku realizacjach trudno jednoznacznie stwierdzić, czy mamy do czynienia z budową nowego opusu, czy też ze znaczną przebudową starszego instrumentu. W takich przypadkach przytoczono informacje zawarte w źródłach²³.

²⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), sygn. 260/3315, *Bauten und Reparaturen an der kath. Kirche u. den Pfarrgebäuden in Gr. Lesewitz; Bd VI. 1907–1930*, s. 125, 126.

²¹ Według Wiktora Łyjaka organy w katolickim kościele pw. św. Antoniego w Warpunach miał najprawdopodobniej pierwotnie zbudować Vitalis Stange dla kościoła ewangelickiego w Baranówce na Mazurach. Translokacja miała dokonać się po 1945 r. Zob. Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie (dalej: NID), bsygn., [*Karta ewidencyjna organów kościoła pw. św. Antoniego w Warpunach, opr. W. Łyjak, 22.01.1994*], [za:] W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 668.

²² Ibidem, s. 663. Instrument w tym kościele zbudował Bruno Goebel z Ornety w 1898 r., a przebudował go Otto Heinrichsdorff z Gdańska w 1913 r. Zob. APG, sygn. 9/930, *Bauten an der kathol. Kirche und den Pfarrgebäuden in Gr. Lichtenau, Vol 6. 1882–1897*; APG, sygn. 260/3323, *Die Bauten an der kath. Kirche und den Pfarrgebäuden in Gr. Lichtenau, Bd VII. 1897–1922*.

²³ Pogrubioną czcionką zaznaczono instrumenty nowe. Wszystkie realizacje nieopatrzone przypisaniami zostały szerzej opisane w dalszej części artykułu.

Realizacje z ustalonym datowaniem:	
1896	– Braniewo, kościół pw. św. Krzyża – nowe organy (II/P, 14 reg.) – Braniewo, kościół pw. św. Katarzyny – organy w kaplicy mariackiej (kosztorys na naprawę i przebudowę – prawdopodobnie niezrealizowany)
1897	– Braniewo, kościół pw. św. Katarzyny – reperacja i strojenie organów bocznych O. Wilhelma ²⁴
1898	– Olsztyn, kościół pw. św. Jakuba – reperacja głównych i małych organów M. Terletzkiego – Frombork, katedra pw. WNMP i św. Andrzeja – remont organów D. Nitrowskiego ²⁵
1899	– Purda Wielka – reperacja organów J. Rohna ²⁶ – Gilawy – wstawienie organów J. Rohna z Klebarka Wielkiego ²⁷
1900	– Braniewo, kościół pw. św. Katarzyny – reperacja głównych organów A. Terletzkiego – Bładiau, kościół ewangelicki – reperacja organów J. Preuża ²⁸
1901	– Kraszewo – reperacja organów O. Wilhelma ²⁹
1902	– Gutkowo – nowe organy (II/P, 11 reg.) – Barłoty Wielkie – remont organów O. Wilhelma ³⁰ – Jonkowo – reperacja organów J. Terletzkiego ³¹

²⁴ M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne...*, op. cit., s. 129.

²⁵ Kapituła katedralna nie była zadowolona z wykonanych prac. Zob. A. Kopiczko, *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: *od 1821 roku*, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, Olsztyn 2010, s. 83, [za:] M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne...*, op. cit.

²⁶ APO, sygn. 367/649, *Gross Purden, Kreis Allenstein*, s. 19.

²⁷ Instrument zakupiono już w 1894 roku, jednak do montażu doszło dopiero w 1899 roku. Zob. APO, sygn. 367/641, *Gillau, Kreis Allenstein*, s. 1; „Gazeta Olsztyńska” (1898) nr 101, s. 2; ibidem, (1899) nr 79, s. 3; ibidem, (1899) nr 122, s. 2; W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 718, 719.

²⁸ „Altpreußische Zeitung” (1900) nr 123, s. 2; ibidem, (1900) nr 141, s. 2; W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 84-86.

²⁹ M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne...*, op. cit., s. 129. Naprawa kosztowała 345,50 marek. Instrument został zastąpiony w 1908 r. przez organy Goebbla op. 257. Zob. W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 496.

³⁰ APO, sygn. 367/645, *Gross Bartelsdorf, Kreis Allenstein*, s. 19.

³¹ APO, sygn. 367/670, s. 46.

1903	<ul style="list-style-type: none"> – Szczytno, kościół pw. WNMP – nowe organy (II/P, 16 reg.)³² – Frombork, kościół pw. św. Mikołaja – gruntowna przebudowa i rozbudowa organów braci Terletzkich (II/P, 25 reg.) – Olsztyn, kościół pw. NSPJ – kosztorys na budowę małych organów (niezrealizowany) – Barczewo, kościół pw. św. Anny – reperacja organów A. Zickermanna³³ – Barczewo, kościół pw. św. Andrzeja – reperacja organów J. Rohna³⁴
1905	<ul style="list-style-type: none"> – Klon, kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego – rozbudowa organów J. Rohna [?] (8 reg.)³⁵
1906	<ul style="list-style-type: none"> – Bartąg – gruntowna przebudowa i rozbudowa organów J. Terletzkiego (II/P, 19 reg.) – Olsztyn, kościół pw. św. Jakuba – gruntowna reperacja małych organów i niewielkie naprawy w głównym instrumencie M. Terletzkiego³⁶
1910	<ul style="list-style-type: none"> – Sętal – nowe organy (II/P, 16 reg.) – Opin – nowe organy (II/P, [?] reg.)³⁷
1911	<ul style="list-style-type: none"> – Kobuły, kościół pw. św. Józefa – nowe organy (II/P, 16 reg.) – Ryjewo, kościół pw. św. Rodziny – nowe organy (II/P, 16 reg.) – Tulawki – reperacja organów³⁸
1912	<ul style="list-style-type: none"> – Lasowice Wielkie – projekt budowy/przebudowy organów (niezrealizowany) – Henrykowo – remont organów³⁹
1913	<ul style="list-style-type: none"> – Braniewo, kościół gimnazjalny – przebudowa i powiększenie organów braci Terletzkich [?]

³² APO, sygn. 367/109, *Ortelsburg, katholische Kirche 1917–1922*, s. 1. Przy budowie tego instrumentu pracował pomocnik Stangeo G. Schramm. Zob. W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 663.

³³ APO, sygn. 367/669, *Wartenburg Stadt, Hospital, Kloster, Pfarrkirche, Erzpriesterei, Strafanstalt, Schule Wuttrienen* [rysy historyczne] 1867–1933, s. 227. Prace kosztowały 498,20 marek.

³⁴ Ibidem, s. 227. Koszt wyniósł 80 marek.

³⁵ APO, sygn. 367/104, *Liebenberg, katholische Kirche 1917–1919*, s. 2–4.

³⁶ B. Skop, *Organy Feliksa Nowowiejskiego czyli historia instrumentarium organowego u św. Jakuba w Olsztynie*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” (2016) t. 8, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Olsztynie, s. 103, 122.

³⁷ Stange wykorzystał szafę organową z poprzedniego instrumentu z pracowni Rohnow z Ornety. Obecnie organy są kompletnie zdewastowane. Zob. M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne...*, op. cit., s. 130; NID, bsygn., [Karta ewidencyjna organów kościoła *Znalezienia Krzyża Świętego w Opinie*, opr. M. Dorawa, 07.1982].

³⁸ Koszt prac wyniósł 250 marek. Zob. APO, sygn. 367/670, s. 198.

³⁹ M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne...*, op. cit., s. 130. Prace kosztowały 5786 marek.

1916	– Braniewo, kościół pw. św. Trójcy - rozbudowa organów J. Rohna [?]
1919	– Barłoty Wielkie – reperacja organów O. Wilhelma ⁴⁰
Realizacje bez ustalonego datowania:	
	– Chwałęcín – nowe organy – Baranówka, kościół ewangelicki – nowe organy (II/P, 10 [?] reg.) ⁴¹

Tab. 1. Działalność organmistrzowska Vitalisa Stangego.

4. Opisy poszczególnych realizacji

Braniewo, organy w kościele pw. św. Krzyża (1896)

Poprzednie dziesięciogłosowe organy zbudowali w tym kościele August i Max Terletzcy z Elbląga w 1865 roku, wykorzystując zapewne wiele elementów z poprzedniego instrumentu z 1747 roku braniewskiego budowniczego Johanna Heinricha Westhoffa⁴². Przy ostatniej naprawie w 1887 roku organmistrz Otto Wilhelm z Ornety stwierdził, że stopień zniszczenia tego instrumentu jest tak wysoki, że remont będzie nieopłacalny, po czym jedynie wyeliminował usterki, m.in. przez wyjęcie kilku piszczałek z wiatrownicy. Organista fary pw. św. Katarzyny Otmar Sokolowski w swojej opinii z 21 listopada 1895 roku również określił poziom destrukcji ówczesnego instrumentu jako zaawansowany i zalecił budowę nowych organów. Do opinii załączył propozycję dyspozycji oraz szkic z podanymi wymiarami wolnej przestrzeni między starą szafą organową a niszą okienną, którą należało wykorzystać⁴³. O przygotowanie oferty poproszono Vitalisa Stangego – przedłożył ją 14 stycznia 1896 roku; budowa dwunastogłosowych organów (tab. 2) miała kosztować 4271 marek.

⁴⁰ APO, sygn. 367/645, s. 19.

⁴¹ Zob. przypis 21.

⁴² *Orgelbauanstalt A. Terletzki – Elbing Inhaber Ed. Wittek / Hoflieferant Sr. Königlichen Hoheit des Prinzen Friedrich Leopold von Preussen*, [b.w.], Elbing [prawdopodobnie 1911], s. 41; W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, t. II,1, Pape Verlag, Berlin 2008, s. 294, 295.

⁴³ AAWO, sygn. Braniewo 12, *Bau-Akten Braniewo 1895–1896*, k. 148, 149.

Cztery dni później Sokolowski (autor dyspozycji) zgłosił do oferty trzy uwagi. Dwie z nich dotyczyły układu rejestru Mixtur 1–3fach (według niego miksturę należało wykonać tak jak w nowych organach bocznych kościoła farnego) oraz zmiany rodzaju piszczałek dla głosu Cello 8' w pedale, zaś trzecią był układ włączników rejestrowych umieszczonych nad klawiaturą manualu drugiego. Sokolowski stwierdził ponadto, że kombinacje stałe Piano i Forte (zaplanowane jako włączniki nożne) są zbędne, a na ich miejscu lepiej sprawdziłby się mechanizm Crescendo⁴⁴. Projekt szafy organowej i neobarokowego prospektu wykonał inspektor budowlany Beilstein; powstanie tych elementów Stange wycenił na 664 marki. Dla zarządu kościoła kwota ta wydawała się jednak zbyt wysoka w stosunku do neogotyckiej szafy wspomnianych organów bocznych Otto Wilhelma w kościele pw. św. Katarzyny, która kosztowała 411 marek. Stosowne wyjaśnienia w tej sprawie skierował do archiprezbitera Antona Materna sam inspektor Beilstein. Porównując ceny Stangego i „pewnej” fabryki organów z Wirtembergii (prawdopodobnie firmy Walcker z Ludwigsburga) stwierdził on, że oferta Stangego nie jest wygórowana. Dalej Beilstein porównał także wycenę planowanego instrumentu do dzieła Wilhelma w kościele pw. św. Katarzyny. Według niego w wielu detalach (np. w mechanice czy zasilaniu powietrznym) dzieło Stangego miało wykorzystywać nowsze konstrukcje i rozwiązania⁴⁵. Tłumaczenia te uznano zapewne za racjonalne bowiem projekt został zatwierdzony. Montaż nowych organów rozpoczął się po Wielkanocy w 1896 roku, a zakończył pod koniec maja. 2 czerwca odbył się odbiór techniczny instrumentu, w którym uczestniczyli Otmar Sokolowski oraz Paul Buhl w charakterze rzeczoznawców. Z tego wydarzenia zachowała się krótka notatka (opinia) Sokolowskiego dotycząca kwestii kilku niezbędnych poprawek w organach: regulacji traktury manualu drugiego, wyrównania intonacji rejestru Oktav 4' (dźwięki g^3 i e^3) oraz korekty intonacji w miksturze⁴⁶. Bardziej oficjalną formę – sprawozdania z odbioru – ma opinia Buhla. Docenił on zgodność realizacji z kosztorysem, dobór wysokiej jakości materiałów, jak

⁴⁴ Ibidem, k. 182.

⁴⁵ Ibidem, k. 183.

⁴⁶ Ibidem, k. 265.

również styl intonacji poszczególnych rejestrów, dający organom w efekcie duże możliwości kolorystyczne⁴⁷.

lp.	nazwa rejestru	szczegóły
I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		
1.	Bordun 16'	C–h: drewno sosnowe; c ¹ –h ¹ : drewno bukowe i klonowe; c ² –f ³ : metal (nieokreślony ⁴⁸).
2.	Principal 8'	C–F: drewno sosnowe, regulowane labia z mosiądzu ⁴⁹ , cynowe baczki z rolkami; Fis–f ³ : cyna 87,5%, 30 piszczałek w prospekcie. Silna, pryncypalowa intonacja.
3.	Viola di Gamba 8'	C–H: drewno sosnowe, regulowane labia z mosiądzu, cynowe baczki z forszlagami; c ¹ –f ³ : cyna 87,5%, baczki i rolki. Intonacja wyraźnie smyczkująca.
4.	Gedact 8'	C–h: drewno sosnowe; c ¹ –f ³ : cyna.
5.	Oktav 4'	C–f ³ : cyna 87,5%, częściowo w prospekcie. Intonacja silna pryncypalowa.
6.	Mixtur 1–2–3 fach 2 ² /3'	C–f ³ : cyna 75%, początki kolejnych chórów: G, c ¹ . Intonacja silna, wypełniająca.
II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		
7.	Portunalflöte 8'	C–H: drewno sosnowe, piszczałki kryte; c–f ³ : drewno dębowe, sosnowe i bukowe, piszczałki otwarte. Brzmienie delikatne i pełne.
8.	Aeoline 8'	C–F: drewno sosnowe, labia skierowane do wewnątrz, wykonane z twardego drewna; Fis–f ³ : cyna 87,5%. Intonacja łagodna i delikatna.
9.	Flöte 4'	C–H: drewno sosnowe; c–h ¹ : drewno dębowe i bukowe, labia skierowane do wewnątrz, z forszlagami; c ² –f ³ : cyna 75%. Intonacja klarowna, delikatna, fletowa.
Pedał (C–d ¹ , 27 tonów)		
10.	Subbass 16'	C–d ¹ : drewno sosnowe, twarde forszlagi. Brzmienie pełne bez kwintowania.
11.	Violon 8'	C–d ¹ : drewno sosnowe, twarde forszlagi.

⁴⁷ AAWO, sygn. Braniewo 12, k. 266.

⁴⁸ W kosztorysie Stange określił go jako: „(...) von fein malierten Metall, besonders hübschem Aussehen. Dieses Metall besitzt eine ausserordentliche Festigkeit”. Zob. ibidem.

⁴⁹ Prawdopodobnie chodziło o górne labium w formie metalowej płytki.

12.	Cello 8'	C–H: drewno sosnowe, labia z mosiądzu, cynowe baczki z rolkami; c–d ¹ : cyna 75%. Intonacja silnie smyczkująca ⁵⁰ .
Urządzenia pomocnicze		
Połączenia: Manualcoppel I. zu II., Pedalcoppel zum I. Manual Kombinacje stałe: Fortezug, Pianozug Inne: Calcantenglocke		

Tab. 2. Dyspozycja organów w kościele pw. św. Krzyża w Braniewie wg kosztorysu z 14 stycznia 1896 roku⁵¹.

Poszczególne sekcje brzmieniowe tego instrumentu ustawione były na trzech wiatrownicach typu stożkowego. System powietrzny opierał się na jednym miechu magazynowym o wymiarach 2,50x1,20 m (znajdował się z boku szafy organowej), zasilanym przez dwa miechy czerpakowe (umiejscowione pod miechem). Miech wytwarzał ciśnienie 90 mm słupa wody. W organach zastosowano mechaniczną trakturę gry oraz półmechaniczną (ze wspomaganiami pneumatycznymi) trakturę rejestrów – podobną do dźwigni Barkera. Stół gry instrumentu ustawiony był prawdopodobnie przed instrumentem.

W 1917 roku, podobnie jak w innych kościołach Prus Wschodnich, nastąpiła konfiskata piszczałek prospektowych na cele wojenne⁵². Wcześniej dokonano jednak ich inwentaryzacji według przyjętego formularza. Zgodnie z inwentarzem w prospekcie znajdowało się trzydzieści pięć cynowych piszczałek czternastołutowych; we wnętrzu szafy organowej zliczono zaś czterysta osiem piszczałek metalowych. Co ciekawe, w wypisie pojawia się rejestr Geigenprincipal 8', który nie występował w kosztorysie⁵³.

⁵⁰ Według Sokolowskiego intonowanie piszczałek drewnianych w głosach smyczkowych jest dość trudne. Proponował więc, aby w tym rejestrze tylko sześć najniższych brzmiących piszczałek było drewnianych. Podobną konstrukcję miał mieć głos Gamba 8' w manuale pierwszym. Zob. AAWO, sygn. Braniewo 12, k. 182.

⁵¹ Ibidem, k. 269–274.

⁵² A. Reichling, M. Reichling, *Die Requirierung der Orgel-Prospekt Pfeifen in Deutschland während des Ersten Weltkriegs*, „Acta Organologica” (2019) t. 36, s. 221–400.

⁵³ APO, sygn. 367/215, *Braunsberg, katholische Kirche 1908–1939*, s. 16, 17.

W 1923 roku skierowano do pracy przy kościele zakon redemptorystów, który obok budowy klasztoru, rozpoczął renowację świątyni⁵⁴. Organy Stangego musiały sprawiać wówczas pewne problemy, skoro już w 1927 roku Bruno Goebel z Królewca zbudował nowy instrument (lub raczej dokonał znacznej przebudowy poprzedniego). Nowe dzieło (opus 364) wyposażono w czternaście głosów, rozdzielonych pomiędzy dwa manualy i pedał⁵⁵. Ze starego instrumentu Goebel wykorzystał prospekt, a także dużą część piszczałek (fot. 6).

Braniewo, organy w kaplicy mariackiej w kościele pw. św. Katarzyny (1896)

Na zlecenie archiprezbitera Antona Materna i organisty Sokolowskiego Vitalis Stange dokonał oględzin pięciogłosowego instrumentu z lat 1886–1887 nieznanego budowniczego, wyposażonego w barokowy prospekt z poprzednich organów. Badanie wykazało, że oprócz czyszczenia i strojenia, należałoby gruntownie odrestaurować uszkodzoną trakturę. Organmistrz ponadto postulował o wymianę piszczałek w dwóch górnych oktawach rejestru Portunalflöte 8^o z drewnianych na cynowe. Całość prac wycenił na 90 marek⁵⁶. Oferta Stangego prawdopodobnie nie została przyjęta, ponieważ w aktach z 1917 roku, dotyczących konfiskaty piszczałek cynowych w tym instrumencie, rejestr Portunalflöte nie posiadał piszczałek metalowych⁵⁷.

Olsztyn, organy w kościele pw. św. Jakuba (1898)

Najstarszy kościół olsztyński należał do grupy kilku far warmińskich (oprócz Braniewa) wyposażonych w więcej niż jedno organy. Ówczesnie, w drugiej połowie XIX stulecia, w kościele pw. św. Jakuba zainstalowane były wielkie i małe organy, pochodzące z warsztatu Maxa Terletzkiego z Królewca. Pierwsze z nich, wybudowane w 1879 roku na emporze muzycznej po zachodniej stronie nawy głównej, miały trzydzieści siedem głosów. Organmistrz wykorzystał w nich elementy z poprzed-

⁵⁴ S. Achremczyk, A. Szorc, *Braniewo*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn 1995, s. 237.

⁵⁵ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 488.

⁵⁶ AAWO, sygn. Braniewo 12, k. 289.

⁵⁷ APO, sygn. 367/215, s. 14, 15.

niego instrumentu, dzieła swego ojca – Joachima Terletzkiego. Małe, trzynastogłosowe organy z 1891 roku (prospekt wykonano trzy lata później), znajdowały się na chórze (nad zakrystią) w nawie południowej⁵⁸.

28 listopada 1896 roku w kościele pw. św. Jakuba w Olsztynie wybuchł pożar, który zniszczył ołtarz główny oraz witraż w oknie wschodnim⁵⁹. Przestrzeń świątyni została pokryta grubą warstwą popiołu i kurzu. Po niemal dwóch latach ówczesny proboszcz ks. Josef Teschner zlecił Stangemu sporządzenie opinii o stanie obydwu instrumentów i kosztorysu koniecznych napraw. Jako pierwsze zostały zbadane organy główne. Braniewski organmistrz stwierdził w rzeczonyj opinii, że prospekt, jak i wnętrze instrumentu, są całkowicie zakurzone, a mechanika rozregulowana, przez co pracowała bardzo nierówno; ponadto niesprawność maszyny pneumatycznej (obsługującej połączenie manualowe II/I) powodowało, że kilka wentyli nie domykało się. Stange zwrócił też uwagę na niepoprawnie – według niego – skonstruowany system powietrzny: podczas powolnego podnoszenia się poszczególnych miechów (organy liczyły cztery miechy klinowe) długie dźwignie do kalikowania popadały w drgania (przez swą długość właśnie) i w konsekwencji zakłócały projekcję dźwięku; co więcej, sprężone powietrze miało dochodzić do wiatrownic niewłaściwie skonstruowanymi kanałami wiatrowymi. Stange zaproponował zatem władzom kościoła pw. św. Jakuba wymianę przestarzałych konstrukcyjnie miechów na dwa nowe miechy magazynowe o wymiarach 2x2 m oraz przebudowę kanałów powietrznych. Zgodnie z przedstawionym kosztorysem nowe miechy miały kosztować 1529 marek, zaś ewentualna renowacja starych 744 marek. Do tego dochodził jeszcze wikt, mieszkanie dla trzech pracowników na – dość długi okres – pięćdziesiąt cztery dni, koszty podróży i kalikantów podczas strojenia instrumentu⁶⁰. Ostatecznie zdecydowano o wyborze tańszego wariantu – zapewne ze względu na możliwości finansowe. Następnie Proboszcz Teschner zwrócił się z prośbą do wikariatu generalnego we Fromborku o zgodę na realizację prac. Wydano ją 1 października 1898 roku z zastrzeżeniem,

⁵⁸ B. Skop, op. cit., s. 78–126.

⁵⁹ [A.] Funk, *Geschichte der St. Jakobi-Kirche in Allenstein*, [b.w.], [Allenstein 1925], s. 18–19.

⁶⁰ AAWO, sygn. Olsztyn 518/2, bns.

że kwota przedsięwzięcia powinna wynieść około 850 marek⁶¹. Warto zwrócić uwagę, że tego samego dnia posadę organisty w kościele pw. św. Jakuba podjął dwudziestojednoletni Feliks Nowowiejski⁶²; miał on więc bezpośredni kontakt z pracującym przy organach Vitalisem Stange.

Półtora miesiąca później Stange zbadal stan małego instrumentu Terletzkiego, który znajdował się w obok ołtarza głównego uszkodzonego przez pożar. W swojej opinii z 16 listopada 1898 roku wykazał, że organów nie czyszczono od momentu zainstalowania ich w kościele: brud w piszczałkach metalowych uniemożliwiał pełne wybrzmienie poszczególnych tonów, co determinowało nierówną intonację oraz strój. Co ciekawe organmistrz odnotował tylko jeden niegrający dźwięk (c⁰ w pedale) ze względu – najprawdopodobniej – na uszkodzoną trakturę. Oprócz nie działających poprawnie ciężeli rejestrowych i połączeń, pozostałe elementy instrumentu w chwili inspekcji były w dobrym stanie. Na podstawie wyników oględzin Vitalis Stange sporządził kosztorys, uwzględniający także angaż trzech pracowników na okres czternastu dni; całość prac wycenił na kwotę 287,50 marek⁶³. Dalszy przebieg pertraktacji z zarządcami kościoła nie jest znany. Wiadomo jednak, że jeszcze w listopadzie Stange przystąpił do pracy⁶⁴. Zapewne już po ich zakończeniu, 17 kwietnia 1899 roku organmistrz wystosował pismo do ks. Teschnera z prośbą o wypłacenie mu zaległych 330 marek, argumentując to pilną potrzebą zdobycia należności; przy okazji zaoferował darmowe prace serwisowe polegające na usuwaniu bieżących usterek w instrumencie podczas swoich okazyjnych przejazdów przez Olsztyn⁶⁵.

Zarząd parafii zlecił Feliksowi Nowowiejskiemu sporządzenie pisemnej notatki z efektów naprawy obydwu instrumentów, co nastąpiło dopiero 28 czerwca 1899 roku. Według Nowowiejskiego działania Stangego sprawiły, że organy wielkie stały się ponownie zdadne do użytku liturgicznego, jednak – jak stwierdził organista – w kilku rejestrach (nie wymienionych z nazwy) wiele piszczałek nie stroiło – najprawdopodobniej powodem tego były stare piszczałki, które powinny zostać wymienione

⁶¹ AAWO, sygn. Olsztyn 518/2, bns.

⁶² J. Boehm, *Feliks Nowowiejski 1877–1946*, Pojezierze, Olsztyn 1977, s. 25.

⁶³ AAWO, sygn. Olsztyn 518/2, bns.

⁶⁴ „Gazeta Olsztyńska” (1898) nr 141, s. 3.

⁶⁵ AAWO, sygn. Olsztyn 518/2, bns.

na nowe. Sprawność odzyskały także małe organy, aczkolwiek w stosunkowo nieodległym czasie połączenia międzyszekcyjne znów uległy awarii. Nowowiejski poinformował zarząd kościoła, że porozumiał się ze Stangem w kwestii usterek oraz że przy najbliższej wizycie organmistrza w Olsztynie zostaną one usunięte, zgodnie z udzieloną gwarancją na darmowy serwis dwóch instrumentów. Ks. Teschner przesłał ową opinię do Braniewa, obligując tym samym organmistrza do wypełnienia zobowiązań⁶⁶. W ciągu dwóch tygodni organy naprawiono, co potwierdził Nowowiejski 15 lipca. Także wtedy nadmienił, że organy główne wyposażono dodatkowo w połączenie I/Ped., które – według Stangego – znacząco wzmocniło wolumen brzmieniowy całego instrumentu⁶⁷. Ostatnią tranzę wynagrodzenia (230 marek) wypłacono organmistrzowi dopiero w drugiej połowie grudnia 1899 roku, po otrzymaniu zgody na to przez wikariat generalny we Fromborku.

Braniewo, kościół farny pw. św. Katarzyny
(1900)

W drugiej połowie XIX wieku w farze pw. św. Katarzyny prowadzono poważne prace restauracyjne⁶⁸. Wytwarzała się podczas nich duża ilość kurzu i pyłu, które w znaczny sposób wpływały na funkcjonowanie trzech instrumentów znajdujących się w kościele, w tym na organy główne – zbudowane przez Augusta Terletzkiego z Elbląga w 1872 roku z wykorzystaniem szafy organowej i innych elementów z poprzedniego instrumentu Johanna Josue Mosengela. Dzieło Terletzkiego miało trzydzieści dwa głosy, trzy manualy i pedał⁶⁹.

W 1891 roku rozpoczęła się kolejna faza renowacji fary pw. św. Katarzyny – m.in. przebudowywano prezbiterium, wykładano na podłodze nową posadzkę, wymieniano ławki oraz oszklenia wielkich okien. Skutki owych prac wpłynęły do tego stopnia niekorzystnie na stan organów głównych, że uniemożliwiły ich normalną eksploatację. Archiprezbiter

⁶⁶ Ibidem. Transliteracje i tłumaczenia opinii F. Nowowiejskiego zob. B. Skop, op. cit., s. 99–103, 121.

⁶⁷ Ibidem, s. 102, 103.

⁶⁸ M. Jodkowski, *Troska o stan materialny kościoła pw. św. Katarzyny w Braniewie XIX i 1. połowie XX wieku*, „Studia Warmińskie” (2010) t. 47, s. 87–107.

⁶⁹ *Orgelbauanstalt A. Terletzki...*, op. cit., s. 41.

kościół ks. Anton Matern zwrócił się zatem do miejscowego organmistrza Vitalisa Stangeo o dokonanie oględzin instrumentu i jego naprawy. W dokładnej opinii, sporządzonej 10 lipca 1900 roku, Stange wykazał szereg usterek do usunięcia. Reperacji wymagał miech główny, który podawał niewystarczającą ilość sprężonego powietrza. Problem potęgowały uszkodzone przez owady kanały powietrzne. W i tak nierównej trakturze gry wiele klawiszy było zawieszonych, a poszczególne albo nie grały albo ich naciśnięcie uruchamiało sąsiednie tony; kopulacja do pedału również wymagała regulacji. Część piszczałek nie wydawała w ogóle dźwięku. Ponadto ich bardzo ciasne ustawienie na jednej z wiatrownic groziło przewróceniem. Stange wycenił konieczne naprawy na 200 marek⁷⁰. Oferta została przyjęta i szybko (po nieco ponad tygodniu) zrealizowana. Odbioru technicznego dokonał 18 lipca braniewski organista Otmar Sokolowski, zwracając przy tym uwagę, że naprawa dwóch głosów językowych (Trompete 8', Clarinette 8') była bezsensowna. Pomimo tego ogólny efekt wykonanych prac zadowalał zarówno jego, jak i zarząd kościoła, który następnie wypłacił organmistrzowi należne pieniądze⁷¹.

Gutkowo, kościół pw. św. Wawrzyńca (1902)

Organy zbudowane w 1845 roku przez Joachima Terletzkiego z Sząbruku⁷² już po pięćdziesięciu latach nie nadawały się do użytku. Poproszono zatem Stangeo o dokonanie oględzin. Następnie organmistrz złożył ofertę na budowę nowego instrumentu wraz z emporą na kwotę 4000 marek i w dniu 9 maja 1902 roku została ona przyjęta przez zarząd kościoła⁷³. Jej realizacja miała się odbyć w ciągu lata 1902 roku pod nadzorem Paula Buhla z Braniewa. Organy i empora były jednak gotowe już w drugiej połowie lipca. Według wydawanego w Braniewie czasopisma „Ermländische Zeitung” ów instrument wyposażony był w dziesięć głosów, dwa manualy i pedał⁷⁴, natomiast z karty inwentaryzacyjnej z lat dziewięćdziesiątych XX wieku wynika, że liczba rejestrów była większa (tab.

⁷⁰ AAWO, sygn. Braniewo 13, *Bau-Akten 1897–1904*, s. 331–332.

⁷¹ Ibidem, s. 332, 333.

⁷² APO, sygn. 367/1, *Kunstdenkmäler im Kreis Allenstein 1854–1859*, s. 398; sygn. 367/642, *Göttkendorf, Kreis Allenstein*, s. 10, 11.

⁷³ AAWO, sygn. Gutkowo 7, *Protokollbuch des Kirchenvorstandes zu Goettkendorf*, s. 15, 16.

⁷⁴ „Ermländische Zeitung” (1902) nr 167, s. 2.

3). W organach zastosowano wiatrownice stożkowe, mechaniczną trakturę oraz wolnostojący stół gry (zwrócony przodem do prezbiterium).

I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		Pedal (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Bourdon	16'	7. Portunalflöte	8'	9. Subbass	16'
2. Principal	8'	8. Aeoline	8'	10. Violon	8'
3. Gedeckt	8'			11. Cello	8'
4. Viola di Gamba	8'			12. [?]	
5. Octav	4'				
6. Mixtur	2–3f. 2 ² / ₃ '				
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: Manual Coppel II zu I, Pedal Coppel (dźwignie nożne)					
Kombinacje stałe: Pleno, Forte (dźwignie nożne)					
Inne: Calcantenglocke					

Tab. 3. Dyspozycja organów w Gutkowie, stan z 1994 roku⁷⁵.

Autor karty inwentaryzacyjnej Wiktor Łyjak zwrócił uwagę, że tabliczki na ciągłach nie odpowiadały stanowi faktycznemu, zaś dyspozycję odtworzył na podstawie oględzin wnętrza instrumentu⁷⁶. Co jednak zwraca uwagę to brak proporcji między sekcjami pierwszego i drugiego manualu. Odnotował także, że w stole gry znajdowały się cztery zaślepione otwory po ciągłach – być może przebudowane włączniki rejestrów, połączeń lub kombinacji. Analizując zachowane fotografie stwierdzić można, że Stange wykorzystał prospekt organów Terletzkiego. Instrument, częściowo przebudowany i wymagający remontu, został zdemontowany po 1994 roku.

Frombork, kościół farny pw. św. Mikołaja
(1903)

W okresie od sierpnia do końca 1903 roku Stange całkowicie przebudował i rozbudował organy firmy Gebrüder Terletzki z Elbląga z 1861 roku⁷⁷. Instrument Terletzkich, prawdopodobnie z elementami jeszcze starszymi, funkcjonujący regularnie ponad czterdzieści lat, uznano za

⁷⁵ NID, bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Olsztynie-Gutkowie, opr. W. Łyjak, 11.02.1994].

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ *Orgelbauanstalt A. Terletzki...*, op. cit., s. 43.

uszkodzony i wymagający przeróbki. Oprócz niedomagań technicznych, dość problematyczne było także ustawienie szafy organowej na emporze przy północnej ścianie kościoła (nieorientowanego). Szafę instrumentu skonstruowano na planie kwadratu bez wolnego miejsca między nią a balustradą empory, co determinowało ustawianie chórzystów w nawach bocznych. Również prospekt organowy dla ówczesnych zarządców kościoła nie był zanadto estetyczny. Vitalis Stange zmienił nieco pozycję instrumentu odsuwając go od balustrady. Zbudował nową szafę organową z prospektem – utrzymanym w stylu neogotyckim, z elementami poprzedniego frontu, pomalowanym przez malarza Rexina w odcieniach drewna, czerwieni, błękitu i pozłocynym⁷⁸, z pewną liczbą niemych piszczałek oraz czternastoma grającymi z głosu Principal 8'. Organy Terletzkich miały dwadzieścia rejestrów, a po pracach Stangego dwadzieścia pięć (tab. 4). Przy rozbudowie organmistrz wykorzystał stare wiatrownice, ale konieczne było ich przerobienie. W miejsce zespołu miechów klinowych wstawił miech magazynowy, a wysłużoną trakturę mechaniczną zamienił na nową – pneumatyczną. Dokładny zapis dyspozycji pozostaje niestety nieznanym, jednak dzięki dokumentacji z czasów konfiskaty piszczałek prospektowych z 1917 roku możliwe jest jej zrekonstruowanie.

I. Manual	II. Manual	Pedał
1. Bordun 16'	12. [Gedackt?] [16'?]	21. [Principalbass?] [16'?]
2. Principal 8'	13. Geigenprincipal 8'	22. [Subbass?] [16'?]
3. Gambe 8'	14. Portunalflöte 8'	23. [Octavbass?] [8'?]
4. [Hohlflöte?] [8'?]	15. Salicional 8'	24. Flötenbass 8'
5. Gedact 8'	16. Aeoline 8'	25. [Posaune?] [16'?]
6. Oktave 4'	17. Oktave 4'	
7. Flöte 4'	18. [Flöte?] [4'?]	
8. Quinte 2 ² / ₃ '	19. Progressio 2fach	
9. Superoktave 2'	20. [Clarinete?] [8'?]	
10. Mixtur 4fach		
11. [Trompete?] [8'?]		

Tab. 4. Dyspozycja organów w kościele farnym we Fromborku (częściowa rekonstrukcja)⁷⁹.

⁷⁸ „Ermvändische Zeitung” (1904) nr 16, s. 3.

⁷⁹ APO, sygn. 367/226, *Frauenburg, katholische Kirche 1917–1939*, s. 1. Rejestry w nawiasach są zrekonstruowane – nie występują one w dokumencie z 1917 roku, zawierającym spis głosów z piszczałkami cynowymi. W artykule w „Ermvändische Zeitung”

Odbioru organów po pracach Stangego dokonał nauczyciel seminarium w Braniewie Paul Buhl. Docenił on poziom warsztatowy organmistrza oraz proporcje brzmieniowe między sekcjami instrumentu, pozwalające stworzyć zadowalające stopniowanie dynamiczne: od najdelikatniejszego piano, aż po pełne brzmienie organów, które było znacznie silniejsze niż przed przebudową. Według Buhla tak dobrze wykonana intonacja, jak również architektonika nowego prospektu, wyróżniały ten instrument spośród innych ówczesnie budowanych organów o podobnej wielkości⁸⁰.

W 1927 roku odmalowano szafę organową, jednak prawdopodobnie z mizernym rezultatem, skoro już dziesięć lat później zarząd parafii wystosował pismo do konserwatora wschodniopruskiego w sprawie potrzeby ponownego odnowienia m.in. obudowy właśnie (za 1500 marek Rzeszy) oraz empory (za 1200 marek Rzeszy)⁸¹. W 1945 roku kościół farny doszczętnie spłonął, zatem instrument nie zachował się.

Olsztyn, kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa (1903)

Kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wzniesiono w latach 1901–1903 według projektu architekta Fritza Heitmanna⁸². Była to, obok kościoła pw. św. Rodziny w Królewcu, największa nowo wzniesiona świątynia w diecezji warmińskiej na początku XX wieku. Przewidziano umieszczenie w niej dwóch instrumentów: organów dużych (głównych) i małych⁸³. Organy główne miały tradycyjnie znaleźć się przy ścianie zachodniej nawy głównej. Z powodu wysokich kosztów inwestycję tę odłożono na późniejsze lata budując jedynie emporę⁸⁴. Dla małych organów

podano natomiast, że w pierwszym manuale miało być jedenaście głosów, w drugim manuale osiem, zaś w pedale pięć. W związku ze wskazaną w tym źródle (w innym miejscu), jak i w dokumencie archiwalnym, większą łączną liczbę głosów (25) można przypuszczać, że autor notki popełnił błąd przy którejs z sekcji.

⁸⁰ „Ermländische Zeitung” (1904) nr 16, s. 3.

⁸¹ APO, sygn. 367/226, s. 84, 154.

⁸² A. Rzempoluch, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353–1953*, Urząd Miasta, Olsztyn 2004, s. 122.

⁸³ „Ermländische Zeitung” (1904) nr 291, s. 2.

⁸⁴ Wybudowała ją prawdopodobnie firma Orłowsky u. Cie, zaś podłogę na emporze i balustrady były dziełem Eduarda Vettera z Dobrego Miasta. Zob. *Die Herz-Jesu-Kirche in Allenstein*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” (1904) nr 6, s. 69.

uwzględniono miejsce na chórze bocznym (nad kaplicą pw. św. Józefa; fot. 7). Pod koniec października 1903 roku Vitalis Stange przedłożył kosztorys na budowę tego instrumentu – dwumanualowego z pedalem, z czternastoma głosami:

lp.	nazwa rejestru	szczegóły	menzura piszczalki C w mm	waga cyny w kg
I. Manual (C–f ³ , 54 tony)				
1.	Bordun 16'	C–h ¹ : drewno; c ² –f ³ : cyna; piszczałki kryte.	16', 142–122	7
2.	Principal 8'	C–F: drewno; Fis–dis: cyna (w prospekcie); e–f ³ : cyna; piszczałki otwarte.	8', 100–70	70
3.	Viola di Gamba 8'	C–H: drewno; c–f ³ : cyna; piszczałki otwarte.	8', 85–59	12,5
4.	Gedact 8'	C–h: drewno; c ¹ –f ³ : cyna; piszczałki kryte.	8', 91–74	9
5.	Rohrflöte 4'	C–F: drewno; Fis–f ³ : cyna; piszczałki półkryte (z rurkami).	4', 56–45	16
6.	Octave 4'	C–f ³ : cyna, częściowo w prospekcie, piszczałki otwarte.	4', 83	26
7.	Mixtur 2–3 fach 2 ² / ₃ '	C–f ³ : cyna.	2 ² / ₃ ', 58	28
II. Manual (C–f ³ , 54 tony)				
8.	Geigen-Principal 8'	C–H: drewno; c–f ³ : cyna; piszczałki otwarte.	8', 97–68	21
9.	Portunalflöte 8'	C–H: drewno, piszczałki kryte; c–f ³ : drewno, piszczałki otwarte.	8', 72–86	-
10.	Aeoline 8'	C–F: drewno; Fis–f ³ : cyna; piszczałki półkryte (z rurkami).	8', 83–64	16
11.	Flöte 4'	C–f ² : drewno; fis ² –f ³ : cyna; piszczałki otwarte.	4', 82–53	- (?)
Pedał (C–d ¹ , 27 tonów)				
12.	Subbass 16'	C–d ¹ : drewno, piszczałki kryte.	16', 170–132	-
13.	Violon 8'	C–d ¹ : drewno, piszczałki otwarte.	8', 142–122	-

14.	Cello 8'	C–H: drewno, c-d ¹ : cyna, piszczałki otwarte.	8', 88–70	10
Urządzenia pomocnicze				
Połączenia: Manualcoppel I. zu II., Pedalcoppel zum I. Manual Kombinacje stałe: Fortezug, Pianozug Inne: Calcant				

Tab. 5. Dyspozycja projektowanych organów małych dla kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie⁸⁵

Organy miały być wyposażone m.in. w trzy wiatrownice stożkowe, trakturę pneumatyczną z elementami mechanicznymi w stole gry (dotyczyło to np. połączeń międzysekcyjnych), jeden duży miech magazynowy (umieszczony we wnętrzu szafy organowej) z miechami czerpakowymi; dodatkowo w pobliżu wiatrownic organmistrz chciał zainstalować mały miech regulujący. Do kosztorysu załączona została propozycja projektu szafy organowej: Stange planował wykonać ją z drewna sosnowego, a zdobienia z drewna lipowego; w dalszej kolejności miał je pomalować i pozłocić. W tym zakresie materiał wycenił jedynie na 110 marek, zaś robocizną na 130 marek. Warto zaznaczyć, że prospekt dla instrumentu zlokalizowanego nad kaplicą pw. św. Józefa nie mógł być obszerny ze względu na niewielką przestrzeń chóru. W liście załączonym do kosztorysu Stange zaproponował jeszcze bogatsze zdobienie szafy organowej, zalecał też zatrudnienie miejscowego stolarza lub rzeźbiarza; to jednak podniosłoby koszty inwestycji. Budowa instrumentu opiewała sumę 3376 marek, chyba, że oferta zostałaby przyjęta przez ks. Teschnera w ciągu czternastu dni od datowania listu załączonego do kosztorysu (23.10.1903) – wówczas organmistrz obniżyłby wartość oferty o pięć procent mniej z uwagi na koszt dniówki robotników, który jest niższy zimą niż latem⁸⁶. Chcąc potwierdzić wartość swojej propozycji organmistrz udostępnił za jej pośrednictwem projekt prospektu wykonanego podczas gruntownej przebudowy organów w kościele pw. św. Mikołaja we Fromborku. Z bliżej

⁸⁵ AAWO, sygn. Olsztyn 518/2, bns.

⁸⁶ Ibidem.

nieznanych powodów budowa małych organów nigdy nie doszła do skutku⁸⁷, zaś organy główne wybudował Bruno Goebel w 1916 roku⁸⁸.

Bartał, kościół pw. św. Jana Ewangelisty
(1906)

W 1853 roku organy do tego kościoła zbudował Joachim Terletzki z Sząbruku; miały osiemnaście głosów, dwa manualy i pedał⁸⁹. Prawdopodobnie jeszcze pod koniec XIX wieku planowano ich reperację⁹⁰, jednak z czasem zdecydowano się na gruntowną przebudowę, niemal równoznaczną z budową nowego instrumentu. Stange wykonał nowe wiatrownice typu stożkowego, trakturę pneumatyczną, stół gry (ustawiony na osi instrumentu w kierunku prezbiterium) oraz system powietrzny. Ze starych organów wykorzystał prospekt i najprawdopodobniej pewną liczbę rejestrów. Ogółem, odnowiony instrument, przy którym pracowano od sierpnia do października 1906 roku, miał dziewiętnaście głosów⁹¹. Wśród nich znajdował się przelotowy rejestr językowy 16', z którego część piszczałek znajduje się obecnie, wraz z innymi piszczalkami drewnianymi, na strychu kościoła⁹². W 1915 roku Bruno Goebel dokonał pierwszej naprawy organów, a w 1979 roku przebudował i powiększył je nieznanymi organmistrz – wymieniono wówczas kilka głosów na wysokostopowe i alikwotowe. Dziś instrument jest wyłączony z użytku; jego obecność dyspozycję zawarto w poniższej tabeli:

I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		Pedał (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Bordun	16'	11. Geig-Prinz	8'	16. Prinzipal	16'
2. Principal	8'	12. Salizet	8'	17. Subbas	16'
3. Gamba	8'	13. Gedackt	8'	18. Octavbas	8'
4. Oktave	4'	14. Spitzflöte	4'	19. Cello	8'

⁸⁷ A. Kopiczko, J. Żołnierkiewicz, *Dzieje kościoła i parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie 1903–2003*, Edytor „WERS”, Olsztyn 2003, passim.

⁸⁸ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II, s. 487, 544, 545.

⁸⁹ APO, sygn. 367/1, s. 54.

⁹⁰ APO, sygn. 367/633, *Bertung, Kreis Allenstein, Auszüge zeitlich geordnet von 1345–1881*, s. 30.

⁹¹ „Gazeta Olsztyńska” (1906) nr 94, s. 3; ibidem, (1906) nr 121, s. 3.

⁹² Wizja lokalna autora przeprowadzona w obecności rezydenta parafii pw. św. Jana Ewangelisty i Opatrzności Bożej ks. Grzegorza Mocarskiego w dniu 14.03.2016 r.

5. Gemshorn	4'	15. Nachthorn	2'	20. Choralbas	4'
6. Quinte	2 ² / ₃ '				
7. Oktave	2'				
8. Terz	1 ³ / ₅ '				
9. Pickolo	1'				
10. Mixtur	2–3f.				
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: II–I 16', II–I 8', I–I 4', I–P, II–P Kombinacje stale: P, MP, F, FF, T, K[asownik] (pod I. manuałem) Inne: Tremolo (nieoryginalne)					

Tab. 5. Dyspozycja organów w Bartągu, stan obecny⁹³.

Sętań, kościół pw. św. Mikołaja (1910)

Obecnie istniejący kościół wzniesiono w latach 1908–1911 po pożarze, który 22 listopada 1908 roku strawił poprzednią świątynię, w tym także organy z 1845 roku⁹⁴. Budowę nowych organów (dwuetapowo) zlecono Vitalisowi Stangemu w czasie, kiedy kościół nie był jeszcze ukończony. W pierwszym etapie, do jesieni 1910 roku, w instrumencie pneumatycznym, na wiatrownicach stożkowych, zainstalowano szesnaście głosów; uroczyste poświęcenie odbyło się 30 listopada 1910 roku⁹⁵. W drugim, nigdy niezrealizowanym etapie, organy miały osiągnąć planowaną liczbę dwudziestu dwóch głosów. Do realizacji nie doszło z powodu długów, powstałych przy budowie świątyni. Ponadto w 1917 roku piszczałki prospektowe zostały zarekwirowane na cele wojenne; front instrumentu z trudem uzupełniono w latach dwudziestych XX wieku. W 1961 roku dokonano częściowej przebudowy organów, w ramach której m.in. zmieniono czcionkę włączników rejestrowych. Obecna dyspozycja instrumentu jest następująca:

I. Manual (C–F ³ , 54 tony)		II. Manual (Schwellwerk) (C–F ³ , 54 tony)		Pedal (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Bourdon	16'	10. Pryncypał		15. Subbas	16'
2. Principal	8'	skrzypc.	8'	16. Violonbas	16'

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ APO, sygn. 367/1, s. 303; ibidem, sygn. 367/670, s. 187, 188; „Gazeta Olsztyńska” (1908) nr 139, s. 3; ibidem, (1908) nr 140, s. 3.

⁹⁵ „Gazeta Olsztyńska” (1910) nr 146, s. 3; „Zeitschrift für Instrumentenbau” (1910) nr 8, s. 293.

3. Flet	8'	11. Flet	8'	17. Cello	8'
4. Gemshorn	8'	12. Aeolina	8'	[vacat]	
5. Gamba	8'	13. Flet	4'		
6. Oktawa	4'	14. Fugara	4'		
7. Flet	4'	[vacat]			
8. Rurflet*	2'	[vacat]			
9. Mikstura	2–3 rz.				
[vacat]					
[vacat]					
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: II–I, I–P, II–P					
Kombinacje stale: Mezzoforte, Forte, Tutti, Auslöser (pod I. manuałem)					

* rejestr dodany w późniejszym czasie.

Tab. 6. Dyspozycja organów w Sętalu, stan obecny⁹⁶.

Pomimo wtórnego spolszczenia nazw rejestrów, instrument zachował swój późnoromantyczny charakter brzmieniowy, co wynika z powyższej dyspozycji; spójność zaburza jedynie Rurflet 2', umieszczony na wolnym miejscu wiatrownicy manualu głównego. W aspekcie wizualnym kompozycja prospektu organowego i kierunek stołu gry są identyczne w porównaniu do późniejszych opusów Stangego w Ryjewie i Kobułtach. W Sętalu, podobnie jak w Kobułtach, kontuar jest wolnostojący. Organy w kościele pw. św. Mikołaja w Sętalu wyróżniają się także zastosowaniem szafy ekspresyjnej w manuale II.

Kobułty, kościół pw. św. Józefa (1911)

W Kobułtach, znajdujących się na pograniczu zróżnicowanych konfesyjnie Warmii i Mazur, katolicki kościół pw. św. Józefa zbudowano w latach 1897–1899 według projektu Fritza Heitmanna⁹⁷. Warunki finansowe pozwoliły na instalację organów dopiero w 1911 roku⁹⁸. Był to okres najbardziej wzmożonej aktywności zawodowej Stangego, bowiem w podobnym czasie, oprócz Kobułt, organmistrz ukończył budowę organów w dwóch innych miastach (Ryjewie i Sętalu); instrumenty mają identyczne

⁹⁶ NID, bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Mikołaja w Sętalu, opr. W. Łyjak, 9.02.1994].

⁹⁷ W. Barczewski, *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*, „Gazeta Olsztyńska” (1925) s. 87, 88.

⁹⁸ APO sygn. 367/103, *Kobulten, katholische Kirche 1917*, s. 1.

cechy konstrukcyjne oraz porównywalną wielkość oraz neogotycki projekt. Organy w Kobułtach, analogicznie jak pozostałe dzieła Stangego z tego okresu, wyposażone zostały w trakturę pneumatyczną i wiatrownice stożkowe. Stół gry mieścił się w cokole na osi szafy organowej. Instrument ma szesnaście głosów, dwa manualy i pedał. Dyspozycję w nieznaczny sposób zmodyfikowano po 1945 roku, co uwzględniono w poniższej tabeli:

I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		Pedał (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Bordun	16'	9. Geigenprincipal	8'	14. Principal	16'
2. Principal	8'	10. Gedackt	8'	15. Subbass	16'
3. Gamba	8'	11. Salicional	8'	16. Cello	8'
4. Schalmei	8'	12. Flöte	4'		
5. Gemshorn	8'	13. Hohlflöte	4'		
6. Portunalflöte	8'				
7. Oktave	4'				
8. Mixtur	(?)				
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: Manual-Koppel Man. II–I, Pedal-Koppel Man. II, Pedal-Koppel Man. I, Suboktav-Koppel Man. II–I, Superoktav-Koppel Man. II–I, Superoktav-Koppel Man. II					
Kombinacja stała: Forte					

Tab. 7. Dyspozycja organów w Kobułtach, stan obecny⁹⁹.

Ryjewo, kościół pw. św. Rodziny (1911)

Katolicki kościół w Ryjewie wzniesiono w latach 1908–1909 według projektu wspomnianego już Fritza Heitmanna z Królewca¹⁰⁰. Obciążona kosztami budowy niewielka społeczność katolicka ufundowała organy do swojej świątyni dopiero w 1911 roku¹⁰¹. Wybór Stangego, nieznanego w rejencji kwidzyńskiej, podyktowany był prawdopodobnie kwestiami finansowymi, a zarazem bardzo dobrymi relacjami kleru warmińskiego, w tym ordynariatu biskupiego, z organmistrzem. Nowe organy

⁹⁹ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 664.

¹⁰⁰ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice na terenie dawnej diecezji pomezańskiej*, Hosianum, Elbląg 1999, s. 376–377; J. Klosinski, *Rehbof*, „Heimatkalender des Kreises Stuhm”, 2 (1932), s. 54.

¹⁰¹ NID, bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Rodziny w Ryjewie, opr. M. Babnis, 10.10.2020].

ustawiono na drewnianej emporze; wypełniają przestrzeń podłuczka między nawą a wieżą kościoła (fot. 8). Neogotycki prospekt został tylko nieznacznie zmodyfikowany w stosunku do instrumentów w Sętału oraz Koblutach. Stół gry wbudowano w cokół świątyni. Pierwszą ingerencją w dzieło Vitalisa Stangego była powszechna konfiskata piszczałek prospektowych na cele wojenne w 1917 roku; wróciły one jednak na swoje miejsce po pięciu latach. Pierwotnie organów nie wyposażono w dmuchawę elektryczną, zainstalowano ją dopiero w latach trzydziestych XX wieku w momencie podłączenia kościoła do sieci elektrycznej. Również w okresie międzywojennym mogła nastąpić niewielka zmiana struktury brzmieniowej instrumentu poprzez wymianę jednego z głosów w drugim manuale na Octave 2' (rejestr ten i Principal 8' opisano na włączniku innym kolorem czcionki; w poniższej tabeli oba głosy zanotowano pogrubioną czcionką). Z kolei w okresie powojennym przebudowano stół gry na wolnostojący, usytuowany przodem do ołtarza. Obecna dyspozycja omawianych organów jest następująca:

I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		Pedal (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Bordun	16'	9. Principal	8'	14. Principalbass	16'
2. Principal	8'	10. Liebl. Gedackt	8'	15. Subbass	16'
3. Gemshorn	8'	11. Aeoline	8'	16. Cello	8'
4. Gamba	8'	12. Flöte	4'		
5. Portunalflöte	8'	13. Octave	2'		
6. Octav	4'				
7. Rohrflöte	4'				
8. Mixtur	[2–3 f.] 2 ² /3'				
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: Manual-Koppel Man. II–I, Pedal-Koppel Man. I, Pedal-Koppel Man. II, Suboctav-Koppel Man. II–I, Superoctav-Koppel Man. II, Superctavoctav-Koppel Man. II–I (obecnie Tremolo)					
Inne: Calcant					

Tab. 8. Dyspozycja organów w Ryjewie, stan obecny¹⁰².

¹⁰² NID, bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Rodziny], op. cit.

Lasowice Wielkie, kościół katolicki pw. św.
Andrzeja Apostoła (1912)

Vitalis Stange został poproszony przez proboszcza w Lasowicach Wielkich ks. Knorra o dokonanie oględzin niesprawnych organów w kościele. Swoją opinię sporządził 12 października 1912 roku¹⁰³. Organmistrz stwierdził w niej, że ów ośmiogłosowy instrument, wyposażony w jedną sekcję manualową i jedną pedalową, jest „obecnie w bardzo zniszczonym, niedomagającym stanie”¹⁰⁴: miał poważnie uszkodzoną trakturę (m.in. wiele pozrywanych abstraktów), wysłużone wieloletnim użytkowaniem klawiatury, za wysoki (o cały ton) strój, niestabilne ciśnienie przez zbyt wąskie kanały i kancele w wiatrownicach; problemy sprawiał także miech z podawaczami¹⁰⁵. Stange wręcz dziwił się, jak można było jeszcze grać na tych organach podczas nabożeństw; jedynie materiał piszczalkowy oraz stan szafy instrumentu ocenił pozytywnie¹⁰⁶. Na podstawie powyższych wniosków organmistrz zasugerował wymianę organów na nowe z wykorzystaniem starej obudowy i kilku registrów. Sporządził też wstępną ofertę – bez wyceny i doprecyzowania szczegółów konstrukcyjnych: instrument miał zostać wyposażony w trakturę pneumatyczną i wiatrownice stożkowe oraz nową dyspozycję (tab. 9).

I. Manual (C–f ³ , 54 tony)		II. Manual (C–f ³ , 54 tony)		Pedal (C–d ¹ , 27 tonów)	
1. Principal*	8’	5. Gedact	8’	8. Subbass*	16’
2. Portunalflöte**	8’	6. Salicional	8’	9. Octavbass*	8’
3. Gamba	8’	7. Flöte	4’		
4. Octav*	4’				
Urządzenia pomocnicze					
Połączenia: Manualcoppel II. z. I. M., Pedalcoppel z. I. M					

* piszczalki ze starych organów; ** 12 piszczalek nowych, pozostałe ze starych organów.

Tab. 9. Projekt dyspozycji organów dla kościoła w Lasowicach Wielkich¹⁰⁷.

¹⁰³ APG, sygn. 260/3315, s. 117–119.

¹⁰⁴ „Zur Zeit in einem sehr schadhaften, kranken Zustande”, zob. ibidem, s. 117.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 117–119.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

Jak wynika z tabeli, stan starych piszczałek musiał być rzeczywiście zadowalający, skoro na dziewięć głosów Stange zaproponował tylko cztery nowe.

Cztery miesiące później, 6 lutego 1913 roku, instrument obejrzał rzeczoznawca ds. organów przy rejencji gdańskiej, królewski dyrektor muzyczny Fritz Binder; za pośrednictwem proboszcza Knorra zapoznał się on również ze wstępną ofertą budowy organów autorstwa Stangego. W przesłanej później do rejencji gdańskiej opinii Binder stwierdził, że propozycji tej nie należy brać pod uwagę z kilku względów. Po pierwsze dlatego, że ze starych piszczałek rejestru Principal 8', które Stange chciał wykorzystać w całości, nie osiągnie się brzmienia charakterystycznego dla tamtych czasów (np. wysłużony materiał piszczalkowy utrudni proces wykonania nowej intonacji). Po drugie, bardzo ubogo prezentował się zestaw połączeń, ograniczony jedynie do dwóch (II–I, I–P). W ówczesnym pojmowaniu nowoczesnych organów takie ograniczenie było nie do przyjęcia. Według Bindera w instrumentach małych rozmiarów obowiązkowo powinno znaleźć się połączenie II–P oraz połączenia oktawowo – w znaczny sposób ubogacające wolumen brzmienia. Po trzecie, Stange nie przewidział implementacji przydatnych urządzeń pomocniczych, jak np. kombinacje stałe czy automat pedału. Po czwarte, planowaną dyspozycję Binder ocenił jako „ostrą i nieładną”; ponadto za konieczne uznał dodanie do manualu pierwszego rejestru Gedackt 8, ponieważ w propozycji Stangego aż trzy z czterech rejestrów to głosy otwarte. W konkluzji swojego stanowiska Binder zalecił wystosowanie zaproszenia do uznanych w firm w regionie: Wittek z Elbląga, Goebel z Królewca i Heinrichsdorff z Gdańska celem sporządzenia przez ich przedstawicieli ofert dotyczących organów w Lasowicach Wielkich wraz z kosztorysami¹⁰⁸. Negatywna opinia królewskiego dyrektora muzycznego dotarła do Vitalisa Stangego, który następnie wystosował pismo do rejencji gdańskiej kontestujące ów osąd, wszak – jak wskazywał organmistrz – jego doświadczenie zawodowe to sto dwadzieścia wykonanych zleceń (nowe organy, przebudowy, reperacje) w ciągu ostatnich dwudziestu lat¹⁰⁹. Reakcja Stangego nie przy-

¹⁰⁸ APG, sygn. 260/3315, s. 115, 116.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 125, 126.

niosła żadnego rezultatu; nowe organy finalnie zbudował w 1916 roku Eduard Wittek (op. 474)¹¹⁰.

Braniewo, kościół gimnazjalny (1913)

W 1863 roku firma Augusta i Maxa Terletzkich z Elbląga wybudowała ośmiogłosowe organy (zapewne jednomanualowe z pedałem) do nowego kościoła gimnazjalnego w Braniewie¹¹¹. W związku z pięćdziesiątą rocznicą istnienia, świątynię poddano częściowej renowacji i modernizacji (1913). Przy tej okazji, za 3655 marek, przebudowano i rozbudowano także organy¹¹². Z dostępnych źródeł, w tym z dokumentacji czolowych firm organmistrzowskich realizujących zlecenia na terenie Prus Wschodnich, nie wynika, kto tego dokonał. Można domniemywać, że owe prace zrealizował braniewski organmistrz Vitalis Stange, ze względu na bliskość jego warsztatu właśnie. W nieznanym do dziś kształcie instrument przetrwał do 1937 roku, kiedy to firma Bruno Goebel Söhne z Królewca wybudowała nowe (względnie przebudowała), trzynastogłosowe organy (opus 395)¹¹³.

Chwałęcin, Sanktuarium Podwyższenia Krzyża Świętego (brak daty)

W pierwszym dwudziestolecu XX wieku (dokładnej daty nie udało się ustalić¹¹⁴) Vitalis Stange zbudował do tego kościoła nowe organy, wykorzystując zabytkową szafę z poprzedniego instrumentu z warsztatu Johanna Heinricha Westhoffa z Braniewa z 1760 roku¹¹⁵. W 1945 roku lub krótko później organy zostały całkowicie zdemolowane i w takim stanie pozostają do dziś. Mimo że poziom destrukcji jest dość zaawansowany, na podstawie wyników z oględzin stołu gry oraz zachowanych wiatrownic

¹¹⁰ Wizja lokalna (2019).

¹¹¹ *Orgelbauanstalt A. Terletzki...*, op. cit., s. 41.

¹¹² *Jahresbericht über das Königliche Gymnasium zu Braunsberg. Ostern 1914*, Heynes Buchdruckerei (G. Riebensahm), Braunsberg 1914, s. 14.

¹¹³ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,2, s. 488.

¹¹⁴ Źródła archiwalne zachowały się w tak niewielkim stopniu, że A. Kopiczko, autor monografii o historii sanktuarium, nawet nie wspominał o fakcie wymiany instrumentu na początku XX w. Zob. A. Kopiczko, *Chwałęcin koło Ornety. Dziejże sanktuarium*, Instytut Historii UWM, Olsztyn 2021, s. 107–109.

¹¹⁵ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst...*, op. cit., t. II,1, s. 296, 297. Według badań Kopiczki instrument został ukończony w następnym roku kosztem 1400 florenów. Zob. A. Kopiczko, *Chwałęcin koło Ornety...*, op. cit., s. 107–109.

stożkowych można stwierdzić, że instrument miał kilkanaście głosów: w manuale pierwszym zainstalowanych było osiem, a w drugim pięć. Kontuar umiejscowiono po stronie południowej szafy organowej; jego układ jest identyczny jak w pozostałych opusach Stangego. Z dwudziestu trzech włączników przy żadnym nie zachowała się tabliczka określająca np. nazwę głosu¹¹⁶. Organy bogato wyposażono w aparaty pneumatyczne: mają „aż” pięć kombinacji stałych (podobnie jak w Bartągu) – włączniki umieszczone zostały pod manuałem pierwszym. System powietrzny instrumentu oparto na miechu magazynowym, zasilanym przez dwa miechy czerpakowe.

Podsumowanie

Analizując działalność Vitalisa Stange można stwierdzić, że nie różniła się ona znacząco od większych warsztatów organmistrzowskich aktywnych na omawianym terenie; miała ona jednak mocno ograniczony charakter. Obszar funkcjonowania, kontakty wśród rzeczoznawców „z urzędu”, jak również konkurencja ze strony dużych firm nie pozwoliły braniewskiemu organmistrzowi na intensywniejszy rozwój swoich możliwości zawodowych.

Jak wspomniano na początku, niniejszy artykuł nie wyczerpuje tematu; bardziej stawia on postulaty badawcze pozostawiając więcej wątpliwości niż odpowiedzi. Szczególnie konieczne jest przeprowadzenie badań terenowych oraz opracowanie biografii organmistrza. Równie interesujące mogłoby okazać się przestudiowanie zachowanych instrumentów Stangego w kontekście realizacji innych firm organmistrzowskich; być może wówczas określono by ewentualne miejsce, w którym Vitalis Stange odbywał praktyki zawodowe. Kompleksowe opracowanie działalności tego organmistrza znacząco wpłynęłoby na stan badań nad budownictwem organowym na terenie dawnych Prus Wschodnich i Zachodnich.

¹¹⁶ Taki stan utrzymywał się już od lat czterdziestych XX wieku; w dostępnej dokumentacji brakuje podanej dyspozycji. Zob. NID, bsygn., [*Karta ewidencyjna organów kościoła filialnego pn. śm. Krzyża w Chwałęcinie, opr. M. Dorawa, 03.1983*].

Słowa kluczowe: Vitalis Stange, organy, organmistrz, diecezja warmińska, Warmia, Braniewo, Nowowiejski.

VITALIS STANGE FROM BRANIEWO – A CONTRIBUTION TO THE WORKS OF THE ORGANMASTER

SUMMARY

Organ builder Vitalis Stange from Braniewo still remains an unknown organ builder. He was active in the area of the Diocese of Warmia at the turn of the 19th and 20th centuries. It was a time of increased building activity. New churches stimulated the need for the construction of new organs, and the rapid development of the art of building this instrument influenced the modernization or replacement of older instruments in other churches. Stange, despite stiff competition, maintained good contacts with the clergy of Warmia, which allowed him to work in renowned churches in Braniewo, Frombork and Olsztyn. His work was commissioned by Feliks Nowowiejski, a renowned composer. This text is a contribution to the biography and works of this yet little known organ builder.

Keywords: Vitalis Stange, organ, organbuilder, diocese Ermland, Warmia, Braniewo, Nowowiejski.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO):

sygn. Braniewo 12, *Bau-Akten Braniewo 1895–1896*.

sygn. Braniewo 13, *Bau-Akten 1897–1904*.

sygn. Gutkowo 7, *Protokollbuch des Kirchenvorstandes zu Goettkendorf*.

sygn. Olsztyn 518/2, *Betr. die Reparatur der großen Orgel durch Stange Braunsberg u.a. 1898–1910 1922.*

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG):

sygn. 9/930, *Bauten an der kathol. Kirche und den Pfarrgebäuden in Gr. Lichtenau, Vol 6. 1882–1897.*

sygn. 260/3315, *Bauten und Reparaturen an der kath. Kirche u. den Pfarrgebäuden in Gr. Lesewitz; Bd VI. 1907–1930.*

sygn. 260/3323, *Die Bauten an der kathol. Kirche und den Pfarrgebäuden in Gr. Lichtenau, Bd VII. 1897–1922.*

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO):

sygn. 367/1, *Kunstdenkmäler im Kreis Allenstein 1854–1859.*

sygn. 367/103, *Kobulten, katholische Kirche 1917.*

sygn. 367/104, *Liebenberg, katholische Kirche 1917–1919.*

sygn. 367/109, *Ortelsburg, katholische Kirche 1917–1922.*

sygn. 367/215, *Braunsberg, katholische Kirche 1908–1939.*

sygn. 367/226, *Frauenburg, katholische Kirche 1917–1939.*

sygn. 367/633, *Bertung, Kreis Allenstein, Auszüge zeitlich geordnet von 1345–1881.*

sygn. 367/641, *Gillau, Kreis Allenstein.*

sygn. 367/642, *Göttkendorf, Kreis Allenstein.*

sygn. 367/645, *Gross Bartelsdorf, Kreis Allenstein.*

sygn. 367/649, *Gross Purden, Kreis Allenstein.*

sygn. 367/669, *Wartenburg Stadt, Hospital, Kloster, Pfarrkirche, Erzpriesterei, Strafanstalt, Schule Wuttrienen [rysy historyczne] 1867–1933.*

sygn. 367/670, *H–W Opis zabytków w miejscowościach Hirschberg, Jonkendorf, Kirchdorf, Klaukendorf, Köslinen, Neu Bartelsdorf, Neumühle, Nussthal, Süssenthal, Tollack.*

Karty ewidencyjne zabytków ruchomych:

Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie (NID):

bsygn., [Karta ewidencyjna organów kościoła filialnego pw. św. Krzyża w Chwałęcinie, opr. Marian Dorawa, 03.1983].

bsygn., [Karta ewidencyjna organów kościoła pw. św. Antoniego w Warpu-
nach, opr. Wiktor Łyjak, 22.01.1994], [w:] Renkewitz Werner,

Janca Jan, Fischer Hermann, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, t. II,2, Siebenquart-Verlag, Köln 2015.

bsygn., [Karta ewidencyjna organów kościoła Znalezienia Krzyża Świętego w Opinie, opr. Marian Dorawa, 07.1982].

bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Mikołaja w Setalu, opr. Wiktor Łyjak, 9.02.1994].

bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Rodziny w Ryjewie, opr. Maciej Babnis, 10.10.2020].

bsygn., [Karta ewidencyjna organów z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Olsztynie-Gutkowie, opr. Wiktor Łyjak, 11.02.1994].

Opracowania:

Adreßbuch des Kreises Braunsberg. Ausgabe 1930, Heynes Buchdruckerei, [Braunsberg] 1930.

Jahresbericht über das Königliche Gymnasium zu Braunsberg. Ostern 1914, Heynes Buchdruckerei (G. Riebensahm), Braunsberg 1914.

Orgelbauanstalt A. Terletzki – Elbing Inhaber Ed. Wittek / Hoflieferant Sr. Königlichem Hohheit des Prinzen Friedrich Leopold von Preussen, [b.w.], Elbing [prawdopodobnie 1911].

Achremczyk Stanisław, Szorc Alojzy, *Braniewo*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn 1995.

Barczewski Walenty, *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*, „Gazeta Olsztyńska” (1925).

Boehm Jan, *Felix Nowowiejski 1877–1946*, Pojezierze, Olsztyn 1977.

Gursztyn Piotr, [*Ludzie Braniewa*], mps.

Fischer Hermann, *100 Jahre Bund Deutscher Orgelbaumeister 1891–1991*, Orgelbau-Fachverlag Rensch, Lauffen 1991.

Funk [Anton], *Geschichte der St. Jakobi-Kirche in Allenstein*, [b.w.], [Allenstein 1925].

Jodkowski Marek, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Studio poligrafii komputerowej „SQL” s.c., Olsztyn 2011.

Jodkowski Marek, *Troska o stan materialny kościoła pw. św. Katarzyny w Braniewie XIX i 1. połowie XX wieku*, „Studia Warmińskie” (2010) t. 47,

- Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej Hosianum, s. 87–107.
- Klosinski Johannes, *Rehbof*, „Heimatkalender des Kreises Stuhm” II (1932), Kreisverwaltung Stuhm, s. 53–55.
- Kopiczko Andrzej, *Chwałęcin koło Ornety. Dzieje sanktuarium*, Instytut Historii UWM, Olsztyn 2021.
- Kopiczko Andrzej, Żołnierkiewicz Julian, *Dzieje kościoła i parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie 1903–2003*, Edytor „WERS”, Olsztyn 2003.
- Kopiczko Andrzej, *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: *od 1821 roku*, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, Olsztyn 2010.
- Reichling Alfred, Reichling Matthias, *Die Requirierung der Orgel-Prospektpfeifen in Deutschland während des Ersten Weltkriegs*, „Acta Organologica” (2019) t. 36, Merseburger, s. 221–400.
- Renkewitz Werner, Janca Jan, Fischer Hermann, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, t. II,1, Pape Verlag, Berlin 2008.
- Renkewitz Werner, Janca Jan, Fischer Hermann, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, t. II,2, Siebenquart-Verlag, Köln 2015.
- Rzempoluch Andrzej, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353–1953*, Urząd Miasta, Olsztyn 2004.
- Skop Bartosz, *Organy Feliksa Nowowiejskiego czyli historia instrumentarium organowego u św. Jakuba w Olsztynie*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski” (2016) t. 8, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Olsztynie, s. 78–126.
- Wiśniewski Jan, *Kościóły i kaplice na terenie dawnej diecezji pomezańskiej*, Hosianum, Elbląg 1999.

Prasa:

- „Altpreußische Zeitung” (1900) nr 123, 141.
- „Ermländische Zeitung” (1902) nr 167, 245.
- „Ermländische Zeitung” (1904) nr 16, 75, 291.
- „Ermländische Zeitung” (1905) nr 214, 234, 250, 255, 294.

-
- „Gazeta Olsztyńska” (1898) nr 101, 141.
„Gazeta Olsztyńska” (1899) nr 79, 122.
„Gazeta Olsztyńska” (1906) nr 94, 121.
„Gazeta Olsztyńska” (1908) nr 139, 140.
„Gazeta Olsztyńska” (1910) nr 146.
„Pastoralblatt für die Diözese Ermland” (1904) nr 6.
„Zeitschrift für Instrumentenbau” (1910) nr 8.

FOTOGRAFIE



Fot. 1. Stół gry organów V. Stangego w Chwałęcinie, stan z 2018 r., fot. B. Skop.



Fot. 2. Włączniki rejestrowe w organach V. Stangego w kościele pw. św. Rodziny w Ryjewie, stan z 2022 r., fot. B. Skop.



Fot. 3. Stół gry organów A. i K. Żebrowskich w kościele pw. św. Andrzeja Apostoła w Krakowie, stan z 2014 r., fot. P. Matoga.



Fot. 4. Tabliczka znamionowa w organach V. Stangego w Ryjewie, fot. B. Skop.



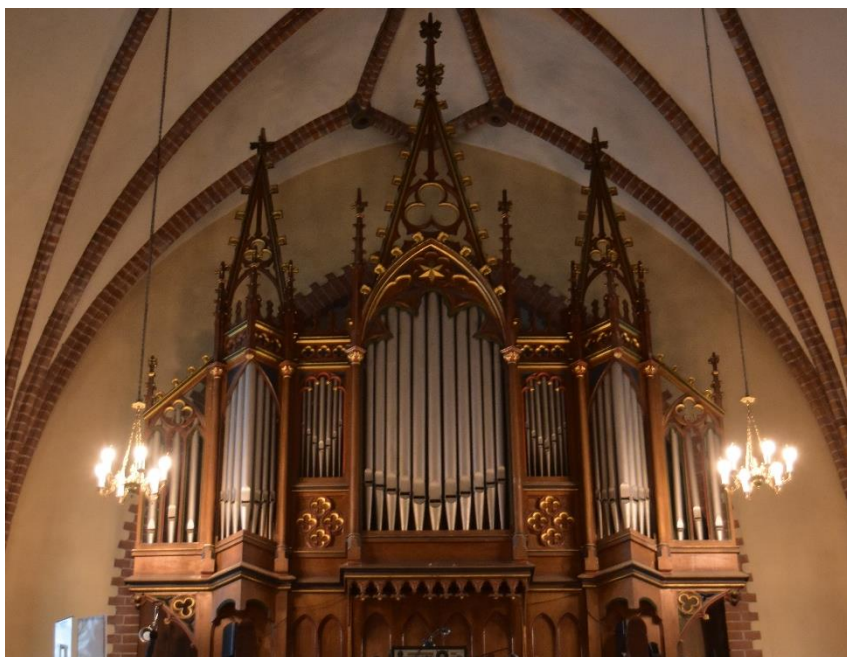
Fot. 5. Tabliczka znamionowa w organach V. Stangego w Chwałęcinie, fot. B. Skop.



Fot. 6. Prospekt organów V. Stangego w kościele pw. św. Krzyża w Braniewie, stan z 2016 r., fot. B. Skop.



Fot. 7. Wnętrze kościoła pw. Serca Jezusowego w Olsztynie, stan z 2013 r.,
fot. B. Skop. Małe organy planowano umieścić na emporze nad kaplicą
św. Józefa, po prawej stronie.



Fot. 8. Prospekt organów V. Stangego w kościele pw. św. Rodziny w Ryjewie,
stan z 2022 r., fot. B. Skop.